

**AKILCILIĞIN AKILDIŞILIĞI: MC DONALDLAŞTIRMA BAĞLAMINDA
MODERN ÖRGÜTLERİ ANLAMAK**

**THE IRRATIONALITY OF RATIONALITY: UNDERSTANDING
MODERN ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF MCDONALDIZATION**

**Jülide KESKEN^a
A. Ersan KARADENİZ^b**

ÖZET

Modern örgütler, akılcılık, biçimsellik ve verimlilik gibi bürokratik prensiplerden ödün vermeme eğilimindedir. Bu yapılar içerisinde insanlar, çeşitli sosyalizasyon ve kültürlenme süreçlerinden geçerek örgütsel hedeflere hizmet ederler. Bu yapılar, belli düzeyde etkinlik ve verimlilik sağlamak ve kimi işlevleri karşılamakla beraber, çok geniş çaplı sorunlara da sebep olmaktadır.

Çalışmamızda, Ritzer'in "Toplumun McDonaldlaştırılması" tezinden yola çıkılarak modern örgütlere yönelik eleştirel perspektifin izahı yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma, örgütsel ve toplumsal birer varlık olan insanların günlük yaşantı içerisindeki eylemlerinin biçimsel yapı ve uzamlarla nasıl ilişkilendiği; bu durumun bireyler, topluluklar ve genel toplum üzerinde ne etkiler bıraktığının anlaşılması açısından önem arz etmekte ve bu konuda yazına katkı yapmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Akılcılık, Verimlilik, Bürokrasi, Standartlaşma, Esnekleşme, Toplumun McDonaldlaştırılması.

ABSTRACT

Modern organizations are liable not to make any compromises about bureaucratic principles such as rationalism, formalism and efficiency. These forms, people serve to organizational goals by going through processes of socialization and acculturation. However, although these forms provide effectiveness and efficiency to some extent, they also cause far wider problems.

In our study, an explanation of critical perspective towards modern organizations is aimed to be made by using Ritzer's "McDonaldization of Society" thesis as a source. This study can be regarded as crucial in terms of understanding how human actions interact with formal structures and space in daily lives and which impressions this situation has left on individuals, associations and the society through a literature review.

Key Words: Rationality, Efficiency, Bureaucracy, Standardisation, Flexibilisation, McDonaldisation of Society.

^a İşletme Bölümü, Yönetim Organizasyon, Ege Üniversitesi, İ.İ.B.F İzmir. julide.kesken@ege.edu.tr

^b Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme, Ege Üniversitesi,

1. GİRİŞ

Günümüz sanayi toplumları, ideolojilerinden bağımsız olarak güçlü bir akılcılaştırma eğilimi göstermektedirler. Düşünce modelleri, eylem ve planlamaları mantıksal ve akılcı hesaplamalara göre yapılmaktadır. Organizasyonlar modern toplumun işleyişinde önemli yere sahiptir. Akışı içinde değerlendirildiğinde, kurumsal gücün oluşmasında bürokratikleşmenin etkin olduğu görülür (Bahar, 2005: s. 47). Buna karşılık, modern toplumlarda büyük ölçekli örgütlerin hızla çoğalmasından dem vurmak artık yaygın bir hal almıştır. Etzioni'nin belirttiği gibi, "organizasyonların içinde doğuyor, organizasyonlarca eğitiliyor ve çoğumuz hayatımızın büyük bölümünü organizasyonlar için çalışarak geçiriyoruz" (Mouzelis, 2001: s. 11).

Max Weber, Batı toplumlarının yarattığı bürokrasi kurumunu akılcılaştırma kuramıyla birlikte ele alırken, kurumsallaşmış kural ve yönelimlerin çalışanları amaçlarına ulaşmak için en iyi araçları seçmeye zorladığını vurgulamıştır. Kanımızca, günümüz toplumunda bu durum çalışanlara özgü olmaktan öteye geçmiş vaziyettedir. Zaten, Weber'in akılcılaştırma kavramını tamamen olumsuzlamadığı görülür. Buna göre, modern kurumlar, toplumsal yaşamı giderek kendilerine bağımlı hale getirmektedirler. Siyasi, yönetsel, iktisadi, eğitim, sağlık, güvenlik, eğlence, boş zaman vb. sayısız kurum, kendi içinde oldukça akılcı, biçimsel ve etkin bir işleyiş oluşturmuş, güçlü merkezi yapılar haline gelmişlerdir. Bu kurumların etki alanları arttıkça, birey ve topluma dair yetki alanları genişledikçe, düzen oluşturuca becerileri ve iktidarları artmış; bu durum, toplum üzerinde baskılanma duygusu, özgürlük yitimi, anlam kaybı, stres, depresyon vb. psikolojik ve sosyal sorunlar doğurmuştur (Aytaç, 2005b). Bu anlamda, günümüz toplumunun söz konusu akılcı kurumlarının topluma yaydıkları olumsuz etkilerin, Weber, Foucault, Ritzer gibi pek çok sosyal bilimci tarafından, demir kafes, hapisane, gözetleme kulesi, tımarhane, fabrika, McDonald's restoranı vb. metaforlar kullanılarak eleştirilmesi anlaşılabilir. Bu eleştirel yaklaşımların en çok ses getirenlerinden biri olan Ritzer'in "Toplumun McDonaldlaştırılması" olarak adlandırdığı fenomen, Weberci akılcılaştırmanın en başarılı çağdaş uygulamacılarından birinin örnek oluşturuca rolüne işaret etmektedir (Kumar, 1999: s. 223). Çalışmamızda, McDonald's restoranından yola çıkılarak, modern örgütlere yönelik bu eleştirel perspektifin izahı yapılmaya çalışılacak, bu anlamda Ritzer'in görüşlerinden sıkça faydalanılacaktır.

2. MCDONALDLAŞTIRMA KAVRAMI

Ritzer, "Toplumun McDonaldlaştırılması" teziyle, bürokrasinin akılcılaştırmanın nihai biçimini temsil ettiği inancını daha öteye götürecektir fikirler ortaya atmıştır. Max Weber'in akılcılaştırma süreçleriyle ilgili, özellikle bürokrasiyi akılcısızlığın paradigma örneği olarak gören görüşlerinden çokça etkilenen Ritzer, bürokratik yapının yerini alacak yeni bir şey olduğunu düşünür. Bu yeni şey, Amerikan toplumuna ve sonra da tüm dünyaya devrim getiren McDonald's fastfood restoranının yönetim düşüncesidir (Aytaç, 2005b: s. 12).

Ritzer, toplumu büyük bir McDonald's restoranına benzeterek, McDonald's'ta işler nasıl gidiyorsa, toplumun da ileri düzeyde akılcılığa dayanan benzer usul ve üretim ilkelerine göre düzenlendiğini iddia eder. Buna göre, etkinlik, verimlilik, öngörülebilirlik, akılcılık, kârlılık vs. genel toplum için temel kıstaslardır. Bu, hayat tarzları, kültürel semboller, sosyal ilişkiler, davranış biçimleri, kamusal politikalar, eğlence, üretim, tüketim vb. insan edimlerinin aynılaşması anlamını taşır (Aytaç, 2005a: s. 275). Yani, McDonaldlaştırma, yalnızca restoran sanayisini değil, toplumun tüm yönlerini kapsar.

McDonaldlaştırma teziyle modern toplumların pek çok bakımdan giderek standartlaşmış, öngörülebilir ve tek biçimli olduğunu ileri süren Ritzer (Marshall, 2005: s. 482), akılcılaştırmanın kimi avantajlarının bulunduğunu kabul etse de esas olarak akılcılaştırmanın tehlikelerinden, özellikle de akılsızlığın "demir kafesi" olgusundan etkilenmiştir. Akılcı sistemlerin insani olmadığını ve toplumu insanilikten uzaklaştırdığını, toplumun gitgide daha fazla kesiminin akılcılaştırılmasıyla birlikte, akılcılaştırılmış kurumlardan oluşmuş ve artık kaçış yolu olmayan bir ağ haline geleceğini düşünmektedir.

McDonald's, Ritzer'in "McDonaldlaştırma" dediği geniş sürecin temel örneği, "paradigması"dır. Ritzer, McDonaldlaştırma kavramını, örgütleri ve kurumları da içerisine dâhil ettiği geniş, küresel bir toplumsal ilişkiler ağı içerisinde ele almıştır. Bu süreci şöyle tanımlar (1998: s. 23):

"Fast-food restoranlarının temelindeki ilkelerin, gitgide Amerikan toplumunun ve dünyanın geri kalan kısmının daha fazlasına egemen olma süreci."

McDonaldlaştırma özünde bir Amerikan fenomenidir. Ancak, tanımına ve tarihsel pratiklere bakıldığında, McDonaldlaştırma'nın dünya çapında bir karakteristiğe sahip olduğu görülür. McDonaldlaştırmanın başlangıç belirtileri ulusal ve uluslararası zincirlerin kentsel alışveriş alanları ve alışveriş merkezlerindeki artan varlığıdır (Steijn ve Witte, 1995: s. 4). Her gün dünyada ortalama 58 milyon insan McDonald's'ı ziyaret etmekte, ABD'de nüfusun %98'i yılda en az bir kere McDonald's'a gitmektedir. Bugün McDonald's'ın 118'den fazla ülkedeki restoranlarının sayısı 32000'den, istihdam sağladığı çalışanların sayısı ise 1,6 milyondan fazladır. (<http://www.mcdonalds.com.tr>, <http://en.wikipedia.org>). Diğer ülkeler bu Amerikan

kurumunun çeşitlemelerini geliştirmiş, kendi McDonaldlaştırılmış kurumlarını ABD'ye ihraç etmeye başlamışlardır. Diğer iş kolları da fastfood sanayisinin ilkelerini kendi ihtiyaçlarına giderek daha fazla uyarlamıştır.

McDonald's modeli, diğer hamburger restoran zincirlerinin yanısıra, düşük bütçeli pek çok fastfood işletmesinden üst düzey restoranlara dek yayılmıştır. Bu özellikleriyle McDonald's ve türevleri, küreselleşmenin kusursuz örnekleri olarak görülür (Boel, 2001). Daha da önemlisi McDonaldlaştırma, restoran sanayisinden öte, üretim-tüketim süreçlerinin gerçekleştiği toplumun tüm yönlerini ve kurumlarını etkilemektedir. Bu bağlamda, örgütler McDonaldlaştırmanın birincil merkezi sayılırlar.

3. KAPİTALİZMİN WEBERYEN, TAYLORİST VE FORDİST SAHNESİ: MCDONALD'S

McDonald's bugün sadece bir fastfood restoranı olmaktan çok kapitalizmin yayılması ile bütünleşmiş bir kavram haline gelmiştir. McDonaldlaştırmanın çalışan ve müşterilerin standartlaştığı akılcılaştırılmış, öngörülebilir, tekrar eden formu, sayısız kuruluş, eğitim kurumu ve topluluk tarafından örnek alınmaktadır. McDonald's sistemi, vasıfsız bir çalışanın dahi ne söyleyeceğini, hangi işi ne zaman yapacağını belli bir işbölümü içerisinde öğrenip sık tekrarlı ve otomatikleştirilmiş bir şekilde uygulayabilmesine dayanır. Bu özellikleri ile McDonald's, yüksek derecede bürokratik, rutinleşmiş ve yinelemeli bir örgüt formu oluşturur (Boje, 2003).

Boje (2003), McDonaldlaştırma kavramını "müşteri ve çalışan ilişkilerinin kesin bir senaryoyla belirlendiği global kapitalizmin teatral bir formu" olarak tanımlar. Buna göre McDonald's, "Taylorist üretim bandının bürokratik tiyatrosunun trajedisinin oynandığı bir sahnedir" ve Bilimsel Yönetim senaryosuyla yüksek derecede bürokratikleşmiştir; en önemli öğeleri ise, küresel dünya pazarına yayılırken kullanmakta olduğu simge ve metaforlardır. Vassaf, McDonald's'in simgelediği dünyayı şöyle tanımlar (Vassaf, 2006: s. 76):

"Önceden hiç gelinmemiş bile olsa şeffaf camlar sayesinde içeri girmede yabancılık çekmemek, girdikten sonra nereye gideceğinin, neyi nasıl yapacağının şaşkınlığına uğramadan mekânın akışkanlığı içinde yönlendirilmek, dil bilmeseniz dahi yiyeceklerin isim ve fiyatını duvarlardaki renkli resimlerden kolayca seçebilmek ve hiç değişmeyen yiyeceklerin resmini milyon yerde milyon kez görmüş olduğundan, görür görmez onu tanımadığın halde taniyor olmanın güveni, hangi McDonald's'ta olursan ol, kendi ülkende olmanın rahatlığı içinde bildik hizmet ve mamülden yararlanabilmek..."

"Amerikan Rüyası"ndaki kapitalist girişimci ruhun ikonları sayılan McDonald's'ın kurucusu Richard ve Maurice Kardeşler'in icraatlarının temelini; geleneksel yemek pişirme ve servis etme yöntemini Weberyen bürokrasinin temel prensipleri ve Taylor'un Bilimsel Yönetim'inin mekanistik rutinleştirme ve standartlaştırma prensipleriyle yeniden ele almaları oluşturmaktadır. Boje'ye (2003) göre, dünyanın herhangi bir yerindeki McDonald's mağazası "Kapitalizmin Weberyen, Taylorist ve Fordist McTiyatroları"ndan yalnızca biridir.

McDonald's her sene reklam, promosyon ve propaganda faaliyetleri için yaklaşık olarak iki milyar dolar harcamaktadır. Bu faaliyetlerle McDonald's, aşırı derecede pozitif, tartışılmaz ve erişilemez olmasını arzuladığı imajını kuvvetlendirmeyi hedefler (Boje, 2003). Buna karşılık, McDonald's ve türevi fastfood restoranlarının, müşterilere ulaşmak için gösterdiğine benzer bir çabayı çalışanlarının koşullarını iyileştirmek için gösterdiğini söyleyemeyiz. Mieszkowski'ye göre (2001), McDonald's ve diğer fastfood restoranları, kapitalizmin "serbest piyasa" retorliğini çalışan ücretlerini minimize etmek için kullanmaktadır. Günümüzde tüm iş sektörlerinin aynı tavra yatkın olduklarını açıkça görürüz.

Fastfood endüstrisinin çalışan çevrimi yılda %300-400'lardedir (Schlosser, 2001: s. 73). Bu durum, bir çalışanın ortalama dört ay çalıştıktan sonra işten ayrılması anlamına gelir. Kanımızca, dört aydan sonra daha fazla işte kalmayan çalışanın, Marx'ın söylemindeki "sömürüye karşı başkaldırı" pratiklerine pek de yakın olmayacağını söyleyebiliriz. Çünkü örgüte olan üyeliğini sona erdirmiş, artık çalışana olmadığı için de örgütten haklarını talep etmekten vazgeçme eğiliminde olacaktır. Aslında bu durum, kapitalizmin her şeyi normalleştirip meşrulaştırmasına güçlü bir örnektir.

Kapitalist senaryonun oynandığı sahnelere bir diğer örneği Willis (1993) vermektedir. Willis'e göre süpermarket, üretken emeğin marjinalize edilmesini telafi etmek istercesine, önemi yapılan hizmetten çok yaratılan görünüm olan teatral bir emek sunar. Bugün çoğu süpermarket, üniformaları pratik olmaktan çok teatral olan personel tarafından işletilir. Genellikle, çalışanların gösterişli şapka ve önlükleri, dükkânın iç dekoruna ve renklerine uygundur. Süpermarket bir satış sahnesi, kostümlü işçiler de hizmet oyunu oynayan oyuncularlardır. Böylece, emek gösteriye ve dolayısıyla da metaya dönüştürülür (Willis, 1993: s. 27). Müşterilerse gösteriyi, gösterinin içinden seyrederek. Kanımızca, günümüz tüketim toplumunda müşterilerin, "kapitalizm gösterisi"nin yalnızca seyircisi değil, oyuncusu da olduğuna işaret etmek gerekir.

Willis'e göre (1993: s. 74), "demokratikleşmiş" tüketim anlayışı, emeğin değerinin azalması ve işgücünün sahneden silinmesiyle birlikte yerleşmiştir. Bu anlamda, Disneyland ve McDonald's bir arada ele alınabilir. Zira, eğlence ve fastfood, ticarileşmiş toplumda üretimin algılanma biçimini göstermeleri

açısından çok iyi örneklerdir. Disneyland’da çalışanlar kostümler giyer ve emeklerini rollere dönüştürerek oyunculara benzerler. McDonald’s’taysa çalışanlar, üreticiler olarak değil, hamburgerleri bir araya getirenler olarak görülür; çalışma edimi emek vermek bağlamından uzaklaştırılır, önemsizleştirilir. İki örnekte de çalışanların öz karakterlerinin yok sayıldığını görürüz. Bu durum, akılcılaştırılmış kurumun Batı uygarlığının bireysellik ve kendiliğindenliğe bağlı özel değerlerine ters düştüğünü göstermektedir. Benzer bir tartışmayı bürokrasi üzerinden yapan Giddens’a göre, bunu aşmanın hiçbir akılcı yolu yoktur. Bu paradoks, “modern çağın kaderidir” (Giddens, 2009: s. 334).

McDonald’s rutinleşmiş teknolojisi, çarpıcı reklamları ve sosyalizasyon güçleri ile sahne arkasındakinin görülmesini engeller. Her yıl milyonlarca çalışan ve müşteri sadece yiyecek üretip tüketmez, aynı zamanda serbest seçim özgürlüğü, bireycilik, demokrasi, küreselleşme adı altında lanse edilen dogmaların hücumuna uğramaktadır (Boje, 2003). Ana akım yönetim anlayışı bu dogmaları sorgulama eğiliminde gözükmemektedir. Kapitalizm üretmek, dağıtmak ve tüketmeyi kendi senaryosunun meşru amaç ve eylemleri için kullanırken, McDonald’s “modern kapitalist üretim, tüketim ve dağıtım senaryosunun bir tezahürü olarak belirlemektedir. McDonald’s bu senaryoyu Boje’nin değindiği (2003) tiyatral simge ve metaforlar aracılığıyla sıkı bir “izlenim yönetimi” oyunuyla (reklamlar, gülücük jestli çalışanlar, maskotlar, oyuncaklar, vb.) yürütmektedir. Gerçekte, McDonald’s’ın Taylorist sisteminin düşük ücretli çalışanları, topluma ya da kendilerine değil, franchise sahiplerine refah sağlarlar. Bu haliyle McDonald’s, Adam Smith ve Karl Marx’ın bahsettiği “artı değer”in rol modeli olarak gösterilebilir.

4. MCDONALDLAŞTIRMANIN ÖNCELLERİ

McDonald’s sisteminin temel karakteristiklerini doğuran bir dizi gelişmeden bahsedilebilir (Ritzer, 1998). Bunlar; bürokrasi nosyonu, Max Weber’in bu konudaki kuramları ve Yahudi Soykırımı’na dek götürülebilecek daha geniş akılcılık süreci, F.W. Taylor’un öncüsü olduğu Bilimsel Yönetim, Henry Ford’un Montaj Bandı, Lewittown’un seri üretimle yaptığı Amerikan banliyö evleri, günümüz şehirleşmesinin en önemli unsurlarından olan alışveriş merkezleri ve son kertede McDonald’s olarak sayılabilir.

Akılcılık kuramında Weber, Batı’nın nasıl giderek daha akılcı hale gelmeye başladığını yani; verimlilik, öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik ve insanları denetleyebilen insansız teknolojilerin var oluşunu açıklar. Bunlar Weber’in bürokrasiyi idealleştirmesine neden olan avantajlardır. Görüleceği üzere, McDonaldlaştırma Weber’in akılcılık kuramının bir uzantısıdır. Weber’e göre akılcılığın modeli bürokrasidir; Ritzer’e göre (1998: s. 48-50) ise, fastfood restoranı McDonaldlaştırma’nın paradigmasıdır.

Bauman (2007), Yahudi Soykırımı’nın modern bürokratik akılcılığın bir paradigması işlevini görebileceğinden ve soykırımın üretim düzeneğinden bahseder. Buna göre Yahudi Soykırımı, modern dünyanın akılcılığını gerektirmiştir. Yahudi Soykırımı’nı Batı uygarlığının ayırt edici bir ürünü olarak ele almak için güçlü nedenler vardır (Ritzer, 1998: s. 52-55): Yahudi Soykırımı akılcılaştırmanın bütün temel karakteristiklerine sahiptir; büyük ölçüde biçimsel akılcılık ilkesine ve bürokrasiye dayalıdır. Son ürünün ölüm olduğu bu üretim düzeneğinde, insanlar hammaddeleştirilerek fabrika sistemine entegre edilmişlerdir. Bununla birlikte, Yahudi Soykırımı “akılcılığın akıldışılığı”nda ya da diğer tabirle “insanlıktan çıkma”da nihai noktayı temsil etmektedir. Nitekim cinayetlerin işlenebilmesi için önce kurbanların insanlıktan çıkarılması, ölçülebilir nesnelere indirgenmesi tesadüf değildir.

Modern iş dünyasının biçimlenmesinde kilit rol oynayan Taylor’un temellerini attığı Bilimsel Yönetim’in gelişmesi de McDonaldlaştırmanın önemli bir önceli olmuştur. Fastfood restoranı, işçilerinin çalışma tarzını düzenlemede Bilimsel Yönetim ilkelerinden faydalanır (Reiter, 1996). McDonaldlaştırılmış sistemlerde Taylorist üretim düzenininin yanı sıra, montaj bandı üretim sisteminin temel özelliklerine de rastlanır. Ritzer’e göre, montaj bandı biçimsel akılcılığın temel unsurlarını içinde barındırır; üretim sürecindeki unsurların nicel olarak belirlenmesini sağlar ve üretimi maksimize eder. Bununla birlikte, çok basitleştirilmiş, sınırlı sayıda işi defalarca yapmaları beklen çalışanlara insanlıktan çıkarıcı bir ortam sunar. Bu açıdan bakılırsa, günümüzde robotların montaj bandındaki işlerliğinin artması şaşırtıcı değildir. Montaj bandı, McDonaldlaştırma için başka bir açıdan da zemin hazırlamıştır. Buna göre, daha ucuz arabaların seri üretimi birçok insanın araba sahibi olmasını; arabanın alınabilmesiyle özellikle ABD’de Levitt & Sons öncülüğünde seri olarak üretilen banliyö evlerinin gelişmesini sağlamıştır. Bu tür banliyö toplulukları, fastfood sanayisinin gelişmesi için nüfus zemini sağlanmasına önemli düzeyde katkı sunmuştur (Ritzer, 1998: s. 57-61). Bu durum, orta sınıf banliyösünün tüketim açısından tanımlandığını ve gündelik hayatın dönüştürülmesinin kitleselleşmiş tüketimin geliştirilmesiyle başlayabileceğini savunan Willis’in görüşlerini (Willis, 1993: s. 202) doğrular niteliktedir.

Akılcılaştırılmış toplumun, gelişimi otomobil ve banliyö evlerinin gelişimiyle hızlanan diğer bir bileşeni ise, her şeyi içinde barındıran alışveriş merkezleridir. Ritzer’e göre (1998: s. 63) alışveriş merkezleri ve McDonaldlaştırma birbirlerine çok iyi uyar. Alışveriş merkezleri özellikle zincir mağazalar açısından öngörülebilir

ve kârlı bir alan sağlar. Alışveriş merkezleri ve zincirler birbirlerini beslemekte, McDonaldlaştırmayı ilerletmektedir. Kanımızca, Batılı değerlerin her geçen gün kendini daha sık göstermeye başladığı şehirlerde alışveriş merkezlerinin sayısının artıyor olması ve bu alışveriş merkezlerinin geleneksel “kapalı çarşı” kültürünü içine alma arzusu (Devrim ve Toprak, 2010) Türkiye örneğinde McDonaldlaştırmının uzamakta olan zincirinin tipik bir örneği sayılabilir. Buna koşut olarak, büyük alışveriş merkezlerinde muhakkak bir McDonald’s, Burger King ya da bunların çalışma ilkelerini örnek alarak rekabet sağlamada başarılı görünen yerel restoranların bulunmasını tesadüf olarak görmememiz gerekir.

Sonuç olarak, McDonaldlaştırma tarihsel bir boşluktan doğmamıştır ve bugüne dek önemini koruyan öncellere sahiptir. Bu önceller, fastfood restoranının dayandığı ilkeleri sağlamış ve bunların başarılı olması için gereken zemini, içinde birçok fastfood restoranıyla diğer sektörlerden farklı derecelerde akılcılaştırılmış türevlerinin bulunduğu alışveriş merkezleriyle hazırlamıştır. Alışveriş merkezlerinde insan eylem ve tercihlerinin devamlı etki altında tutulduğu ve yönlendirildiği gerçeğinden hareketle; özellikle şehirlerde kitleler olarak yaşayan insanların yaşadıkları, günlük rutinlerini gerçekleştirdikleri, üretime ve tüketime katıldıkları şehir alanlarının, giderek daha belirlenmiş hale geldiği ve bir montaj hattına benzemekte olduğu yorumunu yapabiliriz. Buna göre, insan yaşamı ve gündelik eylemleri, bu hat çevresinde her fırsatta tüketime yönlendirilerek “tasarlanmaktadır”.

5. MCDONALDLAŞTIRMA VE AKILCILAŞTIRMANIN BOYUTLARI

McDonald’s bugün, “güneş batmayan bir imparatorluk” (Boje, 2003) haline gelmiştir. Peki, McDonald’s’ın başarısının nedenleri nelerdir? McDonaldlaştırma süreçlerinin analizini sağlıklı yapabilmemiz için bu sorunun cevaplarını bulmak temel önem arz eder. Ritzer’e göre (1998), McDonaldlaştırmının başarısında çarpıcı “dört boyut” (Kalberg, 1980) vardır: McDonald’s tüketicilere, işçilere ve yöneticilere *verimlilik*, *hesaplanabilirlik*, *öngörülebilirlik* ve *denetim* sunduğu için başarılı olmuştur.

McDonaldlaştırmının ilk boyutu olan *verimlilik*, belirli bir amaç için optimum araçların aranmasını içerir. Daha fazla verimlilik arayışı birçok farklı biçime bürünebilse de McDonaldlaştırmacı sistemlerde bu asıl olarak, işlemleri verimleştirmek, mal ve hizmetleri basitleştirmek ve eskiden ücretli çalışanların yaptığı işleri artık müşterinin kendi rızasıyla yapması şeklini almıştır (Ritzer, 1998: s. 99). Fastfood restoranı optimum verimlilik anlayışına öncülük etmiş, bu arayışta ona McDonaldlaştırmacı toplumun diğer unsurları da katılmıştır. Verimliliğe dair göstergeler artık her yerde mevcuttur. Kredi kartları, faks makineleri, internet alışverişi bunların en iyi örnekleridir (Ölmez, 2004: s. 110). McDonaldlaştırılmış sistemin çalışanları, kurum içerisindeki kural ve yönetmelikler doğrultusunda yüksek düzeyde verimli çalışmalarını için eğitilir. Bu anlamda, Taylor’un Bilimsel Yönetim’inin etkileri McDonaldlaştırılmış bir toplum yapısına nüfuz etmiştir.

McDonaldlaştırma’nın ikinci boyutu olan *hesaplanabilirlik*, nicelleştirmeye vurguyu içerir. McDonald’s sistemi hesaplanabilirlik sunar (Ritzer, 1998: s. 125). Ritzer’e göre, McDonaldlaştırılmış bir toplumda nitelikten çok niceliğe vurgu yapma eğilimi vardır. Bu durum özellikle ürünlerin niteliğinden çok niceliğine odaklanma, nicelik yanılması yaratma çabası ve üretimle servis işlemlerini rakamlara indirgeme eğilimi olarak ortaya çıkar. Çalışanlardan az paraya çok hızlı ve çok şey yapmaları beklenir. Dolayısıyla, McDonaldlaştırılmış yapılarda çalışanlar da işlerinin nitelik özelliklerinden çok nicelik özelliklerini vurgulama eğilimi gösterirler.

Standartlaştırılmış performans testleri, günümüzde hesaplanabilirlik unsurunun çok önemli görülmesine iyi örneklerdir. Okul başarı puanları, merkezi sınav sonuçları, akademik yayın yayınlama sayıları, televizyon reytingleri genelgeçer kıstaslar haline gelmiştir. Bu durum kendisini üretim süreçlerinden dağıtım, tüketime, kısacası her süreçte göstermektedir (Ölmez, 2004: s. 110). Niceliğe yapılan vurgu, bir şeyi çok miktarda ve çok hızlı üretebilme gibi olumlu görünen sonuçlar doğursa da hem sürecin hem de sonuçlarının niteliğini olumsuz yönde etkileme eğilimindedir.

Öngörülebilirlik, McDonaldlaştırma’nın üçüncü boyutudur. İşin zaman ya da yerden bağımsız olarak standart olması için disiplin, sistematikleştirme ve rutine vurgu yapılır. McDonald’s sistemi ürün ve hizmetlerin her zaman ve her yerde aynı olacağını garanti eder. “Müşteriler öngörebildikleri hizmeti almak isterler, sürprizlerle karşılaşmak istemezler” (Ritzer, 1998: s. 152). Taylor’un geliştirdiği Bilimsel Yönetim anlayışı da öngörülebilirliğe çokça vurgu yapmaktadır (Taylor, 2003). Bir işi yapmanın tek ve en iyi yolunu bulmaya çalışan Taylor, her işçinin kullanabileceği bir yaklaşım geliştirmeye çalışmış ve öngörülebilirliği “standartlaşma” başlığında ele almıştır. McDonaldlaştırılmış sistemlerde çalışanların davranışları da öngörülebilirdir. Üzerinde çalışılmış davranışlarla, çalışanlar ve müşteriler arasında öngörülebilir ilişkilerin yaratılması hedeflenir. Amaç, müşterilerin hangi mağazada olursa olsun aynı deneyimi yaşamalarını sağlamaktır (Leidner, 1993: s. 82). Böylece, müşteri ve çalışan arasındaki etkileşim standartlaştırılmış ve rutine bağlanmış olur. Öngörülebilirlik, yönetimin, işin ya da tüketimin bir dizi rutin ve klişeye dönüşmesi gibi zayıf bir yana sahip olsa da yöneticiler açısından hem işçileri hem de müşterileri yönetmeyi kolaylaştırması bakımından tercih edilir. Sonuç olarak

öngörülebilirlik, ortamların aynılaştırılması, çalışan davranışlarının aynılaştırılması ve aynı ürünlerin sunulması gibi çeşitli biçimlerde sağlanmaktadır.

Nihayet, aşırı akılcılık ve biçimsellik, aksi bir bilince ve tepkisel dışavurumlara yol açacağından, beraberinde denetimi getirir. Bürokratik örgütlenmenin temelini oluşturan akılcılık, rasyonel denetimi gerekli ve mümkün kılar. Bu bağlamda yeni akılcı düzenleme biçimleriyle karşılaşılır. McDonaldlaştırma'nın dördüncü boyutu, *insanın yerine insansız teknolojinin geçmesidir* (Ritzer, 1998: s. 152). Ritzer'e göre, bunda en önemli amaç, insanın yarattığı belirsizliğin denetim altına alınmasıdır. Elbette insansız teknolojilerin tek amacı denetim değildir. Bu teknolojiler üretim ve kalitenin artırılması, maliyetin düşürülmesi gibi birçok fayda da sağlar. Bununla birlikte, denetimi artırma çabaları genellikle insanı hedef alır. İyi kurgulanmış bir insansız teknolojiye güvenmek, bir insana güvenmekten daha akılcı görülür. İnsanların yerine makinelerin geçirilmesi, insanlar üzerindeki denetimin son aşaması olarak görülebilir.

Ritzer'in "insansız teknolojilerle insanın denetlenmesi" olarak tanımladığı şey (kapalı devre kamera sistemleri, işbaşındaki çalışanın bilgisayar sistemi üzerinden her hareketinin izlenmesi) modern hayatın neredeyse tüm alanlarına uyarlanabilir durumdadır. Ritzer'in modern hayatın denetimiyle ilgili görüşleri, Foucault'un gözetim toplumu üzerine ortaya koyduğu düşüncelerle sıkı sıkıya örtüşmektedir.

6. MCDONALDLAŞTIRMA VE MODERN DÜNYANIN PARADOKSU: AKILCILIĞIN AKILDİŞİLİĞİ

McDonaldlaştırma, toplumsal ve dolayısıyla örgütsel hayatın büyük kısmında etkili olmuştur. Ritzer'e göre McDonaldlaştırma'nın dereceleri vardır. Örneğin fastfood restoranları aşırı derecede, üniversiteler ılımlı derecede, küçük bakkallar biraz McDonaldlaştırılmıştır (Ritzer, 1998: s. 44). Ancak, McDonaldlaştırmadan tümüyle sakınabilmiş kurumların ya da örgütlerin olduğunu düşünmek iyimserlik olur. McDonaldlaştırmanın toplumun giderek daha çok kesimini ve dünyanın daha çok bölgesini içine aldığı süreç, topluma çok sayıda yarar sağlamakla birlikte ciddi derecede zarar ve riskleri de doğurur. Avantajlarına karşın, McDonald's ve onunkine benzer ilkelerle işleyen iş dünyasının bu üstünlükleri yaymak ve sürdürmek için sayısız avantaja sahip olduğunu düşünürsek, McDonaldlaştırmanın daha çok olumsuz yönlerinin ele alınması yerinde olacaktır.

Weber'in akılcılaştırma kuramında değindiği üzere, akılcı sistemler kaçınılmaz olarak akılcılıklarını sınırlayan ve hatta belki yok eden akıldışı durumlar geliştirirler. Bu büyük bir paradokstur. Bu açıdan bakıldığında McDonaldlaştırmanın verimsizlik, öngörülemezlik, hesaplanamazlık ve denetim kaybına yol açtığı söylenebilir. Akılcı sistemler, insani nedenleri reddetme eğilimindedir ve sonuç olarak çoğunlukla mantıksızdırlar. Bu, Ritzer'in McDonaldlaştırmanın eleştirisinde temel aldığı noktadır. Örneğin, McDonald's'ta kuyruktaki müşterilerin kendilerini bir montaj bandının içerisinde hissetmeleri oldukça mümkündür. Gayet insani olan yemek yeme edimiyle hiç alakası olmayan montaj bandı, oldukça "insani olmayan" bir ortamdır. Kanımızca, aynı durum yemeği yapanlar için de geçerlidir. McDonald's'ın yemek pişirme modelinde "aşçı" imgesinin bulunmaması, sembolik bir gerçekliğe sahiptir. Yemek aşçı tarafından yapılmaz; Taylorist uzmanlaşmış/vasıfsızlaşmış işçiler tarafından "bir araya getirilir". Bu bir araya getirişi kurgulamaksa mühendislerin işidir.

Maksimum etkinlik/kârlılık, akılcı düzenlemeleri gerektirir. Örneğin, Taylor'un Bilimsel Yönetim modeli son derece akılcı bir inşadır; ancak, çalışanlar üzerinde yabancılaşma, karakter yıpranması gibi olumsuz etkiler yaratmıştır. Başlangıçtaki fikir, makinenin insan gereksinimlerine uyması ve insan hayatını daha kolay ve güvenli hale getirmesiyken, makine insanın uzantısı olacak yerde, bunun tersi meydana gelmiştir. Makine terminolojisi dile yerleşmiş, dilde insanın iniş-çıkış ve isteklerine yapılan göndermeler giderek azalırken, makineyi betimleyen, makinenin işleyişini niteleyen bir dil ortaya çıkmıştır (Vassaf, 1992: s. 186). Bireyin makine olarak algılanması ve örgütlerin "makine örgüt" modeliyle kurgulanması, kuşkusuz, makinevâri birey ve toplum inşa etmek anlamı taşır. Akılcı sistemler, kendi içinde paradoksal görünümlere açıklık gösterirler. Bu sistemler, teknik anlamda iktisadi refaha katkı sağlıyorlarsa da, birey ve toplum için mekaniklik, duygudışılık, maddiyatçılık, moral boşluk ve insani/sosyal karakter yapılarının aşınması gibi, oldukça temel sorunlara da kaynaklık ederler. (Aytaç, 2005a: s. 272).

Fastfood modeli insanlara, birçok ihtiyacı karşılamının verimli bir yöntemini sunar ya da sunuyormuş gibi görünür. Ritzer'e göre, McDonald's örneğinde bu, tüketiciler için aklıktan doymaya geçmenin var olan en iyi yolunu sunmasıdır. Çoğu sistem, insanlara verimliliği ve bir noktadan diğerine gitmenin optimum yöntemini sunmayı taahhüt eder. Ancak, McDonaldlaştırma güçleri verimliliklerini vurgulamalarına karşın, sistemin kim için daha verimli olduğunu söylemez. "İnsanların sorması gerek: Kim için verimlilik?" (Ritzer, 1998: s. 182). Gerçekten de Marx'ın artı değer üzerine söylediklerini doğrularcasına, verimlilikten elde edilen kazançların büyük kısmı akılcılaştırmayı vurgulayanlara gider. Bu anlamda, akılcı sistemler çalışanlar üzerinde çifte standart uygular: Mal sahipleri, hissedarlar, üst düzey yöneticiler, çalışanları akılcı sistemlerle denetlerler. Bununla birlikte, kendi konumlarının akılcı sınırlamalardan olabildiğince muaf olmasını ister, kendi "üst düzey"

zümrelerine zemin hazırlarlar. Bu zümredekiler, yaratıcılıkları açısından serbest olmaları gerektiğini düşünürken, alt düzeydekilerin özgür olmasına çoğunlukla karşıdır. Yani amaç bir bakıma, çalışanlara verimliliği dayatırken; üst düzeydekilerin “yaratıcı” ve “karar verici” statüsünü korumak, buna rağmen çoğunlukla verimsiz olmalarını sağlamaktır.

Akılcı sistemler hizmet alanlar açısından da daha az maliyetli sayılmaz. Bu sistemlerde insanlar genellikle işe koşulur. Yani sistem müşteri açısından çoğunlukla verimsizken, satıcılar için bu durum oldukça verimli gözükür. Örneğin Ritzer’e göre, daha çok banka memurunun çalışması yerine bankamatikte insanların kuyruğa girmesi banka açısından çok daha az maliyetlidir, bu yüzden banka müşterilere iş yükler. Benzer bir örnekte, Londra’daki bir KFC restoranında müşterilerin işe koşulması hususunda teknolojinin yardımıyla bir adım öteye geçtiği görülür. Bu ve benzeri restoranlar, siparişin sisteme müşteriler tarafından girildiği, küçük bir ekiple daha çok iş yapmanın mümkün olduğu bir düzende çalışmaktadır. Ancak bu tasarruf, fiyatlara pek yansımamaktadır (Kuzuloğlu, 2009).

McDonaldlaştırmanın temelinde ekonomik etkenlerin yattığı açıktır; ancak insanlar ve onların oluşturduğu örgütler, ekonomik açıdan anlamlı olmasa bile bu etkenlere çoğunlukla rıza gösterir. McDonaldlaştırmanın, akılcılığın üstünlüklerini sunması ve insanların bu sisteminin dezavantajlarını görmezden gelip ona bağlılık geliştirmesine bakılırsa, büyük gelişme sağladığı söylenebilir. Ford Pinto örneği, toplumu doğrudan ilgilendiren hesaplanabilirlik durumlarının ne gibi zararlar içerdiğini göz önüne serer: Ford firması, ölümlere sebebiyet vereceği bilinmesine rağmen, Pinto için pahalı bir montaj bandı kurulmuş olduğundan, arabada hiçbir değişiklik yapmadan üretime geçme kararı almıştır. Bu kararı, arabadaki kusurların aşağı yukarı 180 ölüme ve aynı sayıda yaralanmaya neden olacağını hesaplandığı nicelik araştırması sonucunda almıştır. Kişi başına 200.000 dolarlık bir değer koyan Ford, bu ölüm ve yaralanmaların toplam tazminat maliyetinin, üretim bandındaki kusurları gidermek için araba başına gereken 11 dolarlık maliyetten daha az olduğuna karar vermiştir (Dowie, 1977: s. 24). Şirketin kârı açısından kararın bir anlamı varken, daha fazla kâr ve düşük maliyet uğruna insan hayatı feda edildiği için; bu oldukça mantıksız, mantıksız olduğu kadar da insanlık dışı bir karardır. Pinto örneği, Ritzer’in de belirttiği üzere (1998: s. 218), McDonaldlaştırmayı yaşayan bir toplumun uç örneklerden biri olarak kabul edilebilir.

Modern toplum birbiriyle çatışan örgütsel gelişmeler barındırmaktadır. Ritzer (1998), günümüzde hiyerarşik farklılıkların ortadan kaldırılması, örgütler arasındaki sınırların bulanıklaşması, daha bütünsel ve daha az uzmanlaşmış örgütsel bir yapı, kurallarla sınırlanmayan davranışlarda artış ve potansiyel çalışanların yaratıcılığını vurgulayan politikaların kullanılması gibi bir dizi karakteristik gösteren post-endüstriyel örgütlenmelerin artmakta olduğunu kabul etmekle birlikte, McDonaldlaştırılmış örgütlenmelerin de arttığını savunur. Buna göre, Fordizm, McDonaldlaştırma şeklinde devam etmektedir. Boje’ye (2001) göre ise McDonaldlaştırma, “dikkat çekmek ve ürünlerini satmak amacındaki post-Fordist ve post-endüstriyel üretim düzenlerinin, modern/postmodern bileşiminde su yüzüne çıkmasıdır”.

Üretim, dağıtım ve tüketim olgularının birbiriyle ilişkili olduğu yadsınamaz. Post-Fordist üretim çağında olduğumuz sıkça dile getirilse de üretimin hala baskın bir şekilde Weber’in “akılcılaştırma” ve Taylor’un “Bilimsel Yönetim” ve “standardizasyon” kavramlarının kombinasyonları şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. “Post”lar çağında, örgütsel değişimler neredeyse bir ezber haline gelmişçesine “esnekleşme” ve “standartlaşma” kavramları üzerinden tartışılmaktadır. Küresel piyasanın ulusötesi firmaları, esneklik başlığı altındaki uygulamaları örnek almakta oldukça istekli davranmakta, bu gibi değişimlerle gelen küreselleşme fikri, akademik çevreler tarafından bir moda haline gelecek derecede ilgiyle karşılanır gözükmektedir. Buna karşılık, esnekleşmiş sistemlerin bile artık kendi içlerinde standart formlar oluşturduklarını iddia edebiliriz. Kanımızca, günümüz dünyasında toplumsal ve ekonomik üretim süreçleri, “standartlaşmanın esnekleşmesi” ve “esnekleşmenin standartlaşması” sarmalında bir paradoks yaşamaktadır. Bu paradoks içerisinde çalışan ve tüketen insan, post-endüstriyel üretim sürecinde McDonaldlaştırmanın simgelediği sosyalizasyon sürecinin bir elemanı olmuştur. Bu süreçte, denetim altında tüketen insana çok az inisiyatif verilmiştir. Sonuç olarak, bu sosyalizasyon sürecinin ana amacı, örgütsel hedeflere odaklanmak, kişisel ve sosyal baskı altında tutmak haline gelmiştir.

Akılcılaştırma, insanın sistem üzerindeki denetimini giderek ortadan kaldırır ve onu sistem tarafından denetlenir hale getirir. Akılcı sistemler, bugün yaşamın pek çok alanını denetler haldedir. Ritzer, McDonaldlaştırmanın öngörülebilir bir gelecekte kesinlikle insanlarla birlikte olacağını savunur; toplumun daha fazla kesimine egemen oldukça, ondan kaçmanın giderek olanaksızlaşacağını söyler ve Weber’in “akılcılaştırmanın demir kafesi” kavramına göndermede bulunarak “McDonaldlaştırmanın demir kafesi” kavramını ortaya atar (Ritzer, 1998: s. 209). Sahip olduğu etkiler düşünülürse, McDonaldlaştırmanın akılcı sistemleri bir grup liderin eline geçmesi halinde toplumun tümü üzerinde dev bir denetim kurulabilir. Ne var ki, bu sistemler en tepedeki insanın bile kontrolünün dışına çıkma riski barındırmaktadır. Ya da birbirine bağlı bu sistemler, küçük bir lider grubunun eline geçtiği zaman, toplum üzerinde güçlü bir denetim kurmaya hizmet

eder. Dolayısıyla, akılcılaştırma sistemleri; kendi içinde otoriter/totaliter eğilimleri beslemektedir (Aytaç, 2005a: s. 272). Nihai olansa, insanların sistem üzerindeki denetimlerini kaybedip bir gün sistemin onları denetler hale gelmesidir. Yani bu demir kafes, liderler de dâhil olmak üzere herkesi denetleyen insansız bir sistem haline gelme tehlikesine sahiptir.

7. MCDONALDLAŞTIRILMIŞ BASKI DÜZENLERİ VE KAPİTALİZMİN YENİ EVRESİ

Weber, bürokrasilerin elinde tuttıkları güç sayesinde toplumu ve onun sosyal güçlerini kontrol etme gücüne sahip olduklarını belirtir (Weber, 2003). Weber, bürokratik tahakkümün kaçınılmaz olduğunu, sosyal yaşamı bürokratikleştireceğini ve bunun büyük sorunlara kaynaklık edeceğini öngörmüştür. Modern akılcı örgütlerin akıldışı sonuçlar doğurduğuna değinenlerin başında gelen Foucault'a (2006) göreyse, akılcı sistemler, insan üzerinde doğrudan gözetim ve baskı oluştururlar. Buna göre, modern toplum disiplinli bir toplumdur ve böyle bir toplumda iktidar teknikleri ve stratejileri her zaman mevcuttur. Bunlar başlangıçta ordular, hapishaneler ve fabrikalar gibi belli kurumlar içinde gelişip, etkilerini sosyal hayata yollarlar. Bu anlamda, Foucault, gözetimi örgütler açısından incelemenin yanı sıra, toplumun genelinde daha geniş bir bağlamda ele almıştır (Bozkurt, 1999: s. 2). Foucault, modern toplumdaki gözetimi, Bantham'ın "Panopticon Hapishanesi" projesinden faydalanarak açıklar. Panopticon'da, hapishane hücreleri bir daire etrafında dizilidir. İçinde gardiyanın bulunup bulunmadığı bilinmeyen dairenin ortasındaki bir kuleden gözetlenen mahkûmlar, gözetlenme ihtimaline karşı kendi kendilerini kontrol altında tutarlar. Foucault, modern iktidarın kontrol mekanizmasının Panopticon'la aynı prensipte işlediğini söyler. Panopticon, bir nevi görünmez iktidardır ve toplumun en küçük birimlerine kadar her yeredir: İşyerinde, hastanede, hapishanede, okulda hatta insanın kendi özgürlük alanı saydığı evinin içinde. Bu görünmez gardiyan, insanları sistemle uyumlu organizmalar haline getirir. Günümüzde özellikle teknolojiyle bütünleşmiş örgüt yapılarının bu yaklaşımı benimsemeye eğilimli, hatta buna mahkûm olduklarını söyleyebiliriz.

Foucault, Panopticon metaforununun tüketim araçlarına uygulanabildiğinden de bahsetmektedir. Buna göre, modern tüketim, hem çalışanlar hem de müşterilerin gözlenebileceği birçok araca sahiptir ve gözetlenme olasılığı hem çalışanlar hem de müşterilerin denetimini mümkün kılar (Ritzer, 2000). Sosyal hayatın mekanik bir işleyişin dayatmasında olduğu bu düzende, birey ve yapıların yapması gereken şey, varolan işleyişe tüketim eylemiyle eklenmek olarak sunulmakta ve ana akım çevrelerce kutsanmaktadır.

Ritzer, bürokratik örgütlenmenin dayandığı akılcılığın, sosyal alanı etkisi altına alarak toplumsal hayatın rasyonel denetimini mümkün kıldığı yeni akılcı düzenleme biçimlerinin doğuşunu lüks girişli sitelerden hareketle de açıklar (Aytaç, 2005a: s. 272): Gözetim ve denetim açısından ilginç olan bu yapılar, yalnızca Weberci demir kafesi anımsatmaz; cezaevleri ve akıl hastaneleri gibi kurumlardakine benzer şekilde, bireysel davranışı yöneten kural ve yönetmelikler, siteyi çevreleyen duvarlar, yirmi dört saat esasıyla çalışan bekçiler, gözetim kameraları, hırsız alarmları ve giriş-çıkışta sınırlama uygulamaları içerir. Görünürdeki amaç, suçun en aza indirildiği bir ortam yaratmaktır. Engeller, istenmeyen yabancıların içeriye girmesini önlemek için konulmuşsa da içeride oturanlara ve bu yaşam tarzının tüketicilerine de çeşitli kısıtlamalar getirir.

McDonaldlaştırma, Ritzer gibi pek çok sosyal bilimciyi düşündürmektedir, çünkü; tüm dünyayı saran bu sistem aslında tekdüze, tek tip bir hayat üretmekte, her şey ve her yer birbirine benzemektedir. Böylece, insanların heyecan, farklılık ve değişiklik algıları körelmekte, insanlar benzer hareket kodlarıyla devinen otomat birimlere dönüşmekte; insanlar verimlilik odaklı akılcı bir firma gibi, sosyal ilişkiler ve gündelik hayata benzer önceliklere göre yaklaşmaktadır. Her şey, tıpkı örgütlerdeki gibi, kâr/maliyet hesaplarının gölgesinde cereyan etmekte; kurumsal örgü, gündelik hayatın her alanında yeniden üretilmektedir. Toplum, büyük bir işletmeye dönüşürken, bireyler hareket serbestisinden, farklılık algılarından, seçme inisiyatifinden, karar verme yetkisinden uzaklaşmaktadır. Böylece, kurumsal yapı içinde arzu edilen uysallık ve itaatkârlık, insan topluluklarının konumunu belirlemekte; böylelikle de itaat edip ve rıza gösteren insan genel sistemin normal ve sağlıklı tipine karşılık gelmektedir (Aytaç, 2005b: s. 15).

Vassaf'a göre (1992), modern toplum tam bir gözetim altındadır ve insanlar adeta "fişlenmiştir". İnsan davranışını anlayıp, önceden kestirmek ve denetlemek, endüstri sonrası düzenin gücünün dayanağıdır. Davranışlara ilişkin bilgi, bu düzenlerin toplumu denetlemesini, yurttaşlarını denetleyip sömürmesini sağlar. Yönetenler sürprizlerden hoşlanmazlar. Sürprizler hem yurttaşların hem yönetenlerin planlarını, amaç ve hedeflerini sekteye uğratar. Pazar araştırmacıları, bilim adamları, insanlar hakkında topladıkları bilgiler ışığında insan amaç ve davranışlarını öğrenip bunları toplumsal mühendisliğin ve kamuoyu yönetiminin çeşitli yöntemleriyle denetlemeye ve etkilemeye çalışırlar. Her türlü ürün ve hizmetin üretimi, düzen tarafından insana empoze edilen ve önceden kestirilebilir olan davranışlara dayandırılır. Şirketler, tüketim davranış kalıplarını ve zevklerini tahlil eder. Polis, suçu önleme adına bilgi toplar. Siyasal partiler, kamuoyu yoklamaları aracılığıyla inanç ve davranışları etkiler. İnsanlar her alanda gözetim altındadır. Böylece, kurulu düzenin

modeline sokulduktan sonra, insanlar beklenen ve istenen şeylerle tam bir uyum içinde amaç ve hedeflere yönlenebilirler. Amaca yönelik faaliyet ortak bir süreç olduğu zaman, istek ve çıkarların standartlaşmasını içerir ve böylece çoğunluğa standardizasyonun korunması için gereken gücü sağlar; bu da ortak yarara uygun bir şey sanılır (Vassaf, 1992: s. 171-178).

İş ve onun örgütlenmesi, gündelik hayatı ve kültürünü doğrudan etkiler. İşin ve şirketlerin örgütlenmesi konusunda ortaya çıkan anlayışlar sadece insan topluluklarını değil, bireysel ve kolektif kimlikle ilgili düşünceleri de şekillendirmektedir (Dirlik, 2005: s. 281). Yönetim çalışmalarında “şirket kültürü” kavramına özellikle 1980’lerden itibaren fazlaca önem veriliyor olması, kapitalizmin girdiği yeni süreçte örgüt yapılarının ve işleyişinin toplum yapısına olan etkilerine işaret etmesi bakımından önemlidir. Kanımızca, günümüzde “postmodern örgütler” olarak lanse edilen iş örgütlenmesi, modern insanın belirli formlarda kültürlenerek kimlik edindirilme alanı olarak görülebilir. Benzer olarak, Boel (2001), kültürel/etnik davranışlara varana dek standartlaşma yönündeki belirgin eğilimden bahseder. İstek ve çıkarların standartlar haline sokulması, modern insanın kimlik sorunsalını da su yüzüne çıkarır. Modern insanın kimliksizliği, bir anlamda şirketlerin kimliğini geliştirmesini kolaylaştırmıştır. “Modern insan artık şirketlerin güler yüzlü, güven verici görüntüleri sayesinde yalnızlığını giderek terk edip, tükettiklerini severek kucaklamaktadır” (Vassaf, 2006: s. 36). Dünyada savaşlar sürerken, şirketler ürünlerini şiddet ya da saldırganlık çağrıştırmadan, huzurlu bir masal dünyasında sunmada başarılı gözükmektedir. Sözelimi, reklamlarda sadece ürünler değil, bütünlüklü görüntüler pazarlanır; dolayısıyla bu görüntüler, sadece ürünleri değil, belirli bir yaşam biçimini insanlara sunar, çoğunlukla da kabul ettirir.

[Eric Schlosser](#)'in aynı isimli kitabından beyaz perdeye uyarlanan “Fast Food Nation” adlı film (2006), tüketici olmanın tükenmekle eşdeğer ve mümkün olduğunu dile getirir. Özellikle, kendilerini sınırlayan çitler bir grup genç aktivist tarafından kırılarak özgür bırakılmaya çalışılan sığırların, dışarı çıkmak yerine çitlerin sınırları içerisinde tutsaklığa devam etmeyi tercih ettiği sahne, akılcılaştırılmış modern dünyanın denetimindeki insana göndermedir. Filmde, büyük şirketlerle mücadele eden yerel çiftçi Rudy'nin sözleri ise tabloyu ortaya koyarken karanlık bir gelecek çizer:

“...lyilerle kötüler arasında bir mücadele değil bu. Mesele bu devasa makinenin ülkenin tamamını ele geçirmesi. Bilim-kurgu filmlerindeki gibi. Toprak, sığırlar, insanlar... Bu makine hiçbirini umursamıyor. Kilo başına kaç kuruş kâr edecek ona bakıyor. Kilo başına birkaç kuruş fazla kâr peşinde...”

Günümüz iş dünyasının aynı anlayışta bir verimlilik ve kâr odaklılık kaygısıyla hareket ettiğini inkâr edebilir miyiz? Görünen o ki, iş dünyası için önemli olan “daha fazla kâr” sağlamaktır. Ticari zihniyet daha fazla verimlilik ve kâr sağlamak dışındaki işleri ayrıntılara takılmak ve duruma bütünlüğü içinden bakmamak olarak görür. Örneğin, fastfood endüstrisi, Meksikalı kaçak göçmenlerin kesimevlerinde iş sağlığından yoksun en ağır işlerde, çok düşük ücretlerle çalıştırmasında bir kusur görmez. Çünkü bu kaçak göçmenler ülkelerinde çalışmış olsalar daha da düşük ücretlere çalışacaklardır. Bu fikir meşrulaştırılıp vicdanlar rahatlatılır. Var olan sömürü sistemine, yürürlükteki yasa ve mevzuata uygun gösterilen uygulamalarla devam edilir.

“Toplumsal gelişme çelişkilidir” (Swingewood, 1998: s. 41). Özgürlük en önemli insani değer olarak düşünülebilir. Sanayiye dayalı değişimse, insan kültüründe bir ilerleme kaynağı olmakla birlikte, beraberinde kaçınılmaz olarak insani özün boşalmasını ve yabancılaşmayı getirir. Dünyanın içerisinde bulunduğu toplumsal koşullara baktığımızda, Adam Smith'in özel ve egoist çıkarların “görünmez el” tarafından kolektif toplumsal yarara dönüştürüleceği görüşünü ciddi derecede sarsan bir tablonun ortada olduğunu görmekteyiz. Bu bakımdan, Swingewood'un değerlendirmesinin doğruluğu açıkça gözükmektedir. Boje'ye (2003) göre, ucuz insan kaynağı ve hammaddelerin refah yaratacağı zihniyeti temelinde sermaye sahiplerinin işgücü ve çokuluslu endüstriyel verimlilik ve ölçekten en verimli şekilde fayda sağlamalarına dayanan sosyal bir sistem olan kapitalizme, olumsuz yanlarıyla bakmak için birçok neden gösterilebilir: İlk olarak; işbölümü henüz verimli üretim düzeyine gelememiştir. Diğer yandan, refah dağılımı gittikçe monopol hale gelmiştir, çok uluslu şirketler ulusların ve onların yerel endüstrilerinin kamusal çıkarlarına cevap verebilir düzeyden uzaktırlar. Kapitalizm, Avrupa Aydınlanması'nın bireycilik kavramları temelinde bireyselleşmenin daha çok öne çıktığı bir şekle bürünmüştür. Bu, toplumsal duyarlılığın ve kamu yararının geri plana atıldığı bir düzeni ifade etmektedir. Örneğin dünya üzerinde mal varlığının yarısından fazlasını “seçkin” dört yüz milyarder elinde bulundurmaktadır. “Laissez faire” ya da serbest pazar kapitalizmi, dünya nüfusuna oranla gittikçe azalan bir sermayedar kitlenin faydasına hizmet etmektedir. Bu kitle yüzyıllar içerisindeki evrimine tüketim kültürünün oluşumuna her türlü desteği sağlayıp bunu kendi üretim düzenleri için bir kültür endüstrisi haline getirerek devam etmektedir.

Peki yeni dünya düzeninin güç dengeleri nasıl oluşur? Yeni dünya düzeninin inisiyatif sahipleri kimlerdir? Bu soruların yanıtlarını dile getirmek, ana akım çevreler tarafından genellikle komplo teorisyenliği ve hayalperestlikle itham edilerek marjinalleştirilir. Ancak, bu çalışma açısından, bu gibi sorular ve cevaplarının tartışılması bir gerekliliktir. Bu merkezdeki sorulara cevap arayan Mills, siyasal, askeri ve ekonomik iktidar çevrelerinin birbirinden ayrı ve birbirine rakip güçlerin elinde değil, şirketleşme çatisının altında yeniden

düzenlenmiş bir üst sınıfın elinde olduğunu vurgulayarak, toplumsal hayatta inisiyatifin şirketlerin eline geçişinden bahseder. Buna göre, modernizm sürecinde askeri kesim siyasal iktidar kesiminin, siyasal iktidar ise ekonomik iktidar kesiminin karşısında ast ve bağımlı duruma düşmüştür (Mills, 1974). Günümüzde bu tablo daha karmaşık bir hal alarak sürüyor gözükür. Devlet ve iş çevreleri arasında bağlantı kurulması açık bir biçim almıştır. Bu durum, büyük paraları olan kimseleri, toplum düzenini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebilir kılmaktadır. Toplum gitgide kendi özgürleşimine yönelik inisiyatifinden yoksun bir kitle toplumu haline gelmiştir. Ritzer'in toplumun McDonaldlaştırılmasından kastettiği şey de bu durumla örtüşür. Görülmektedir ki, dünya, özel sektör şirketlerinin kârlılığına dayanan kapitalizmin "savaş alanı" haline gelmiştir. Savaş planlarını yapanlar bugün yalnızca politikacılar ve askerler değil, aynı zamanda şirketler dünyasının önde gelenleridir.

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen gelişmeler düşünüldüğünde, kapitalizmin bu dönemde ve sonrasında tüm dünyayı kapsayacak şekilde genişlediği görülmektedir. Kumar'a göre (1999), kapitalizm, Batı toplumlarının hayatına önceleri olduğundan daha derinlemesine nüfuz etmiş, daha önceleri kamusal, ticari olmayan dünyaya tahsis edilmiş olan politika, kültür ve refah uygulama alanlarına girmeye başlamıştır. Sağlık hizmetleri, refah uygulamaları, polis ve hapisane hizmetlerinin yanı sıra eğitim, yayıncılık ve sanat da kapitalizmin nefesini enselerinde hissetmiştir. Bazı örneklerde hükümetlerin kendi bürokratik kuruluşları bile pazara çıkarılmıştır. Kapitalizm, bireysel hayatın en mahrem alanlarında da işgal edilmeye uygun bölgeler keşfetmiştir (Kumar, 1999: s. 226). Bu gelişmelere paralel olarak Vassaf (2006), yeni dünya düzeninde, ulus devletin tarihe karıştığını söyler. Bu düzende devlet yönetimi, uzmanlaşmış kişiler gerektirmektedir. Liberal kapitalizmin politikasını harfiyen yürütmek için tasarlanmış yeni düzende, bayrak gönderlerinde çokuluslu firmaların bayrakları hem en büyüktür hem de en yüksekte dalgalanmaktadır. Vassaf, gerçekte kurgunun birleşiminden oluşan şaşırtıcı diliyle, "kiralık hükümet" hizmeti veren, belirtilen standartlarda çalışmayı, arzu edilen görüntüyü sağlamayı taahhüt eden çokuluslu yönetim firmalarından söz eder (Vassaf, 2006: s. 18). Vassaf'ın çizdiği bu dünyada, gerçeklik kavramı gibi demokrasi de tartışılır bir durumdadır. Modern insan gerçekliği, asıl söz sahipleri olan şirketlerin dünyasında aramaya zorlanmaktadır.

Dirlik'e göre (2005), küresel kapitalizmin temelinde yatan belki de en önemli faktör "yeni uluslararası işbölümü"dür. Üretim süreci küreselleşip ulus-ötesileşmekte, kapitalizm ulusal olarak merkezsizleşmekte, küresel kapitalizmin merkezi olan bir bölge ya da ulus saptamak giderek güçleşmektedir. Küresel ağı bir arada tutan araç ise, ulusal pazarları ele geçirerek ekonomik faaliyeti yöneten ulus-ötesi şirketleşmedir. Ekonomik düzenin küresel olarak denetlenmesi esas hale gelmektedir. Kapitalizm anlatısı artık bir Batı anlatısı olmaktan çıkmıştır. Batılı olmayan toplumlar kapitalizm tarihiyle ilgili inisiyatiflerini kullanmaya hevesli görünmektedirler. Bu durum çok kültürlülük görünüşünde olmakla beraber, Avrupa ve Amerikan değerlerinin egemenliklerinin kültürel olarak nasıl devam ettiğini de gösterir. Üretimin ulus-ötesileşmesi eski Birinci, İkinci ve Üçüncü Dünya ayrımını şüpheli hale getirmiş, tüm dünyada yaşam biçimlerini derinden etkilemiştir. Bir anlamda kapitalizm, küresel sermayeyle işbirliği yapacak uysal sınıfların yaratılmasını sağlamış gözükmektedir (Dirlik, 2005: s. 111-119). Bunu desteklercesine Willis (1993: s. 205), kendisini güçsüz ve başarısız görmeye dayanamayan profesyonel-yönetici orta sınıfın, kendini en üstteki şirketlerin çıkarlarına teslim ettiğini savunur. Bu şirketler, üretim araçlarına sahiptir, şirket ve hükümet politikalarını oluştururlar ve sonuçta toplumsal hayatı belirleyecek kararlar alırlar.

Sonuç olarak; kapitalizm yeni evresindedir. "Ulus-ötesi Şirketokrasi"nin zaferinin yaşanmakta olduğu bu evrede, geniş halk kitlelerinin refah düzeyinin hızla bozulmakta oluşu, günümüzün normalleşmiş ve kabul görmüş gerçeklerinden sayılmaktadır. Kanımızca, bugün paranın ve kârın nasıl yaratıldığı, bu yöndeki politikalar ve bunun toplumu gerçekte nasıl etkilediği, toplumun büyük bir kısmının kayıtsız kaldığı meselelerdir. Dünya öyle bir haldedir ki, var olan zenginliklerin %40'ına toplumun %1'i sahiptir. Her gün binlerce çocuk yoksulluk ve önlenebilir hastalıklardan ölmektedir. Nüfusun %50'si günde 2 dolardan daha az gelirle yaşamaktadır (Eğilmez, 2004; Çevikçe, 2010; Polatlı, 2009). Milyonlarca insanın oluşturduğu işgücü, gerçekte, sadece "piramidin tepesindeki" elitlerin yararlanabileceği bir "imparatorluğu" güçlendirmektedir. Hükümet politikaları da bunu destekler. Toplum ve çevre için ne getireceğini hesap etmeden en yüksek kazançları elde edebilmek dürtüsü, küresel güçlerin genel hareket tarzını belirlemektedir. Her ne kadar alternatif bilinçte hareketler görülse de küresel güçler bu oluşumları kendileri için işlevsel hale getirmekte, sosyal sorumluluk adı altında lanse edilen uyarlamalarla kamuoyunu rahatlatmaya çalışmaktadır. Dünya giderek şirketlerin tahakkümü altına girmekte, insan yaşamı için gereken doğal kaynaklar bu şirketler tarafından belirlenmektedir. Bu kaynakları kullanmak için gereken finansman da şirketlerin kontrolündedir. Üretime dair her şey ne kadar para kazandırdığına göre değerlendirilmektedir. İnsanların refahının paradan sonra geldiği, insan hayatı yerine şirketlerin sağlığını amaç edinen bu düzene, "Zeitgeist" adlı belgesel serisinde yüksek sesle değinilir. Bu düzen ciddi eşitsizlikler yaratmaktadır ve demokrasi söyleminden oldukça uzaktır. Küresel güçlerin rekabetine dayalı bu düzenin nihai sonuçlarıysa, refah üzerinde hâkimiyet, sosyal çatışmalar, işgücünün sömürüsü ve zengin elitlerin kontrolündeki baskıcı hükümet politikalarıdır. Görünen o ki, yanlış giden bir şeyler vardır.

8. SONUÇ

Günümüzde yapılan küreselleşme tartışmaları ve örgütlerin giderek daha da akılcılaşması, “hızla” modernleşme durumunu doğal olan olarak görülmesine neden olmaktadır. Elbette, bu yönde olmayan çalışmalar da yapılmakta, ancak bunlar hem kamusal alanda hem de yönetim bilimi alanında yeterince tartışma konusu olamamaktadır. Çünkü, örgütler şu anki “ilerleme”yi yalnızca pozitif yanlarıyla algılama eğilimindedir. Bununla beraber, günümüzde örgütlerin yapısını eleştirel bir bağlamda ele almak, insan için oluşturulan örgütlerin eksik ve olumsuz yanlarını görüp, daha “insana” ve insanın koşullarına özgü demokratik çözümleri üretip başka bir yaşamın da olduğu (aile, dostluk, paylaşım, sanatsal faaliyetler, vs. gibi şeylerin de olduğu bir yaşam) unutulmadan verimliliği sağlamaya bir kapı açabilecektir.

Kapitalizmin, toplum ve çevreyi duyumsamadan, yalnızca kendi ilerlemesini sağlamak adına, önüne çıkan ya da kendi doğurmuş olduğu olguları yeniden uyarlama kapasitesi olağanüstü bir görünümüdür. Bu karmaşık uyarlama sürecinde dünya, küresel rekabet ortamının getirdiği eşitsizliklerle birlikte, eski ve yeni üretim-pazarlama biçimlerinin biraradalığını yaşamaktadır. Bu anlamda, günümüzün küresel pazarlarında, daha önce “standartlaşmanın esnekleşmesi” ve “esnekleşmenin standartlaşması” olarak adlandırdığımız, homojenlik ve heterojenliğin birbirine paralelliği söz konusudur. Bu sarmalda, standartlaştırılmış küresel pazarlama stratejilerinin yanı sıra, farklılaştırılmış küresel tüketim ürünleri üretilip pazarlanır. Çeşitlilik ve tekdüzeliğin doğru orantılı biçimde birbirine eşlik ettiğini savunuların eleştirileri bu saptamadan beslenir. Örneğin, son derece postmodern yapılar olan, Benetton gibi kişiye özel üretilmiş ürünlerle öne çıkan mağazaların, “dünya ürünleri”nin en standartlaşmış olanlarını satan “modern” bir McDonald’s restoranıyla seri üretim bir alışveriş merkezinde yan yana bulunması (Harvey, 2004: s. 296), kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte, post-Fordist üretimde sıkça kullanılan ve daha insancıl olarak kabul edilen “esnek” kavramının da muğlâk olduğu savunulabilir. Buna göre, kitlesel üretimin yerini almakta olan az miktarlarda bir kerelik üretim düşüncesi, bir yenilik arz etmek şöyle dursun, kapitalizmin zaman içerisinde farklı türde metalaştırmalarına bir yenisini eklemektedir. Post-Fordizm tartışmasının sunduğu kanıtlar, esnek uzmanlaşma denen fenomenin büyük kısmının, değişen bir ortamda küresel sermayedarların başvurdukları bir strateji değişikliğinden başka pek bir şeyi ifade etmediğine işaret etmektedir (Kumar, 1999: s. 200-220). Kâr, iktidar ve denetim zorunlulukları bugün de kapitalist sanayiciliğin tarihinde olduğu denli önemli görünmektedir. Bu anlamda, sanayi toplumunun temel ilkelerinde pek değişiklik olduğu söylenemez. Bilgi ve teknolojiye dayalı kapitalizm, iş ve sanayi örgütlenmesini yeniden yapılandırırken bunu çoğunlukla var olan Taylorizm ilkeleriyle tutarlı şekilde gerçekleştirmektedir. Yani, toplumsal ve kültürel hayatın daha fazla alanı, kapitalist faaliyetin ve pazarın alanı içine dâhil edilir. Tüketim, “toplumsal Taylorizm” (Webster ve Robins, 1989) ilkelerine göre yeniden şekillendirilir. Post-Fordizmin, benzeri görülmemiş zenginlik ve güce sahip ulus-ötesi şirketlerin kurdukları tahakkümü üreten bir görünüm olduğu ve küresel ekonomik sistem bağlamında değerlendirilmesi gerektiği açıktır.

Son tahlilde, modern kapitalist ekonomi, ilerleyişinin neden olduğu enerji ve çevre krizlerine kendini farklı biçimlerde uyarlayarak büyümeye devam ederken; bu uyarlama süreci, büyük toplumsal, siyasal, iktisadi bunalım ve yıkımlara yol açacak gibi görünmektedir. Meseleyi tekrar McDonaldlaştırma merkezine çekecek olursak, Ritzer’in McDonaldlaştırma olarak ortaya attığı fenomenin, kapitalizmin bu yeni bunalımlar vadeden evresinde karşıtlarıyla birlikte varolmakta ve azalma belirtileri göstermemekte olduğunu söyleyebiliriz. Çizdiğimiz tabloya bakılınca, pek parlak bir görünümünün ortaya çıkmadığı açıktır. Ancak, idealist bir düşünüş açısından baktığımızda, bu tablo içindeki insanın, insan oluşundan kaynaklı olarak, kendi barışçıl ve demokratik özgürleşiminin peşinde koşmak için gereken fırsatlara her zaman sahip olduğunu savunabiliriz. Bu anlamda, son sözü, çağdaşlaşma ve modernizm kültürünün, yeni tasavvurlar ve yaşam biçimleri geliştirerek, gerçeklerle hesaplaşma dinamiklerinin kaynağı olabileceğini söyleyen Berman’a vereceğiz (Berman, 1994: s. 463): “...içinde yaşadığımız iyi ve kötü sonuçlarıyla dönüştüren aynı iktisadi ve toplumsal itkiler, bu dünyada yaşayan ve onu ayakta tutan insanların iç yaşamlarını da dönüştürmektedir. Bizi sömürüyor ve parçalara ayırıyor da olsa çağdaşlaşma süreci, enerji ve tahayyülümüze canlılık verir; bizi çağdaşlaşmanın yarattığı dünyayı kavramaya ve onunla yüzleşmeye, kendi dünyamızı yaratmaya zorlar. İnanıyorum ki biz ve bizden sonra gelecek olanlar, bu dünyada kendimizi evde hissetmek için savaşmaya devam edeceğiz. Kurduğumuz evler, modern caddeler, modern ruh hali buharlaşıp havaya karışmaya devam etse de...”

KAYNAKÇA

AYTAÇ, Ömer (2005a), "Modern Bürokratik Kurumlar ve Baskı Düzenleri Üzerine", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 1, Cilt: 15, 249-278.

AYTAÇ, Ömer (2005b), "Modern Kurumların Doğası Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", Amme İdaresi Dergisi, Cilt:38, Sayı: 2, 1-23.

BAHAR, H. İbrahim (2005), Sosyoloji, Ankara: [Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları](http://books.google.com.tr), <http://books.google.com.tr>, (Erişim Tarihi: 03.08.2010).

BAUMAN, Z. (2007), Modernite ve Holocaust, İstanbul: Versus Kitap Yayınları.

BERMAN, Marshall (1999), Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor, (Çev: Peker, B., Altuğ, Ü.), İstanbul: İletişim Yayınları.
BOEL, Niels (2001), "Eduardo Galeano: the open veins of McWorld - Interview with Uruguayan Author – Interview", [UNESCO Courier](http://findarticles.com), Jan, <http://findarticles.com>, (Erişim Tarihi: 18.10.2010).

BOJE, David M. (2001), Tamara Manifesto, [Tamara: Journal of Critical Postmodern Organization Science](http://findarticles.com), <http://findarticles.com>, (Erişim Tarihi: 13.09.2010).

BOJE, David M. (2003), Theatres of Capitalism, Ph.D. November 13, 2001; Revision May 2, 2003, <http://business.nmsu.edu/~dboje/theatrics/theatrics.htm>, (Erişim Tarihi: 18.10.2010).

BOZKURT, Vessel (1999), "Gözetim Toplumu ve İnternet", Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, <http://www.sonbaski.com/gozetim.htm>, (Erişim Tarihi: 15.11.2009).

ÇEVİKÇE, Erol (2010), "Birincil Sorun Gelir Dağılımı", Ntvmsnbc, 02.01.2010, <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/195319.asp#BODY>, (Erişim Tarihi: 03.01.2011).

DEVRİM, Hakkı ve Toprak, Binnaz (2010), "Kapalılar Park'a Karşı", Radikal Gazetesi, 16.11.2010, <http://www.radikal.com.tr>, (Erişim Tarihi: 16.11.2010).

DİRLİK, Arif (2005), Postkolonyal Aura: Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

DOWIE, M. (1977), "Pinto Madness", Mother Jones, September/October, <http://www.sociology101.net>, (Erişim Tarihi: 28.09.2010).

EĞİLMEZ, Mahfi (2004), "Dünyanın Gelir Dağılımı", Radikal Gazetesi, 02.03.2004, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=108086>, (Erişim Tarihi: 03.01.2011).

FOUCAULT, Michel (2006), Hapishanenin Doğuşu, (Çev. Kılıçbay, M. A.), Ankara: İmge Kitabevi.

HARVEY, D. (2004), The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Origins of Cultural Change, Wiley-Blackwell, <http://books.google.com.tr>, (Erişim Tarihi: 12.10.2010).

JOSEPH, Peter (Yapımcı, Yönetmen), (2008), Zeitgeist: Addendum (Film), GMP, <http://www.imdb.com/title/tt1332128/>.

KALBERG, S. (1980), "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History", [The American Journal of Sociology](http://www.jstor.org/stable/2086806), Vol: 85, No: 5, 1145-1179.

KUMAR, Krishan (1999), Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları, Ankara: Dost Yayınları.

KUZULOĞLU, M. Serdar (2009), "Fastfood Denilen Şeye Dair", <http://mserdark.com/genel/fast-food-denilen-seye-dair>, (Erişim Tarihi: 14.11.2010).

LEIDNER, R. (1993), Fast Food, Fast Talk: Service Work And The Routinization Of Everyday Life, University of California Press, <http://books.google.com.tr>, (Erişim Tarihi: 03.06.2008).

MARSHALL, Gordon (2005), Sosyoloji Sözlüğü, (Çev: Akınhay, Osman; Kömürcü, Derya); Bilim ve Sanat Yayınları; Ankara.

MIESZKOWSKI, Katharine (2001), "Would You Like Ground Spinal Cord With That?", http://www.salon.com/technology/feature/2001/02/08/schlosser_interview, (Erişim Tarihi: 28.10.2010)

MILLS, Wright (1974), İktidar Seçkinleri, (Çev: Oskay, Ünsal), Ankara: Bilgi Yayınları.

MOUZELİS, N. P. (2001), Örgüt ve Bürokrasi, (Çev: Alın, H. Bahadır), Konya: Çizgi Kitabevi.

ÖLMEZ, A. Erkin (2004), "Organizational Rationality in Public, Private and Multinational Firms in Turkey", Information Knowledge Systems Management 4, 107–118.

POLATLI, Ahmet (2009), "Dünyada Yoksulluk ve Kalkınma", <http://www.makaleler.com/bilim-makaleleri/dunyada-yoksulluk-ve-kalkinma.htm>, (Erişim Tarihi: 07.01.2011).

REITER, E. (1996), Making Fast Food, McGill Queens's University Press, <http://books.google.com.tr>, (Erişim Tarihi: 23.09.2008).

RITZER, George. (1998), Toplumun McDonaldlaştırılması, (Çev. Kaya, Ş. S.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

RITZER, George (2000), Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek, (Çev. Kaya, Ş. S.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

SCHLOSSER, Eric (2001), Fast Food Nation: The Dark Side of the All-American Meal, Houghton Mifflin Harcourt, New York, <http://books.google.com.tr>, (Erişim Tarihi: 09.09.2010).

SCHLOSSER, Eric (Yapımcı); Linklater, Richard (Yönetmen), (2006), Fast Food Nation (Film), [Recorded Picture Company](http://www.imdb.com/title/tt0460792/), [Participant Productions](http://www.imdb.com/title/tt0460792/), [Fuzzy Bunny Films \(I\)](http://www.imdb.com/title/tt0460792/), [BBC Films](http://www.imdb.com/title/tt0460792/), <http://www.imdb.com/title/tt0460792/>.

STEIJN, A.J. ve Witte, M.C. de (1995), "McDonaldization: An American Menace to the Dutch Labor Market? Research Report", [SOM Research and Graduate School](http://som.eldoc.ub.rug.nl/reports/1995-1999/themeA/1995/95A41/), <http://som.eldoc.ub.rug.nl/reports/1995-1999/themeA/1995/95A41/>, (Erişim Tarihi: 11.10.2010).

SWINGEWOOD, Alan (1998), Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi, (Çev: Osman Akınhay), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

TAYLOR, Frederick W. (2003), Bilimsel Yönetimin İlkeleri, (Çev: Akın, H. Bahadır), Konya: Çizgi Kitabevi.

VASSAF, Gündüz (1992), Cehenneme Övgü: Gündelik Hayatta Totalitarizm, (Çev: Madra, Ömer ve Gencosman, Zehra), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

VASSAF, Gündüz (2006), Cennetin Dibi: Modern Zamanlarda Eğlencelik Hayat, İstanbul: İletişim Yayınları.

WEBER, Max (2003), Sosyoloji Yazıları, İstanbul: İletişim Yayınları.

WEBSTER, F. ve Robins, K. (1986), Information Technology: A Luddite Analysis, Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation, <http://books.google.com.tr>, (Erişim Tarihi: 11.12.2010).

WILLIS, Susan (1993), Gündelik Hayat Kılavuzu, (Çev: Bora, Aksu ve Emre, Asuman), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://en.wikipedia.org/wiki/McDonald's>
<http://www.mcdonalds.com.tr/McDonaldsInternational.asp?mainId=0&subId=0>